

тями і відповідними юридичними термінами, такими, наприклад, як «злочин», «склад злочину», «вина», «мотив», «мета злочину», «покарання», конкретними складами злочинів – «крадіжка», «розбій», «згвалтування» тощо, що є предметом розробки перш за все науки кримінального права. Причому всі ці науки використовують указані поняття як логіко-юридичний інструментарій для вирішення завдань, що стоять перед кожною із цих наук, і включають їх до свого категоріально-понятійного апарату. Таким чином, ці категорії і поняття набувають статусу

міждисциплінарних (міжгалузевих). Межі вивчення вказаних понять, а так само встановлення значення отриманих результатів кожної із цих наук для інших галузей знань зовсім не однакові. У співвідношенні цих наук одні з них є *фундаментальними*, які відповідають на запитання «що пізнається?», інші – *прикладними*, відповідаючи на запитання «для чого пізнається?» Відомо, що серед наук кримінального права кримінальне право відноситься до категорії фундаментальних. Отже, розробка трактування кримінальним правом міждисциплінарних категорій і понять виступають науковою і нормативно-правовою основою для інших наук цього блоку. Безумовно, тут мають місце відносини субординації, відповідно до яких прикладні науки цього блоку при розробці вказаних категорій і понять, як й юридичних термінів, мають виходити з основних і принципів положень науки кримінального права. При цьому викладене зовсім не виключає розробку міждисциплінарних проблем прикладними науками з урахуванням особливостей їх об'єкта і завдань кожної із наук. Але основні й суттєві ознаки вказаних категорій і понять у цих науках повинні бути похідними від основних і суттєвих ознак, що розробляються і формулюються наукою кримінального права.

Ю. В. Баулін, д.ю.н., професор,
академік НАПрН України, Голова
Конституційного Суду України

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК ОБ'ЄДНУЮЧИЙ ПРИНЦИП ПРЕДМЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ НАУКИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

У тезах порушуються питання, пов'язані з визначенням верховенства права як об'єднуючого принципу предмета дослідження науки кримінального права. Особлива увага приділяється проблемам цієї науки, що впливають із необхідності забезпечення принципу верховенства права в умовах сьогодення.

В тезисах рассматриваются вопросы, связанные с определением верховенства права как объединяющего принципа предмета исследования науки уголовного права. Особое внимание уделяется проблемам этой науки, которые вытекают из необходимости обеспечения принципа верховенства права в условиях современности.

The theses consider the issues related to defining the rule of law as a unifying principle for the subject of science of criminal law. The particular attention is paid to the problems of this science that arise from the need of ensuing the rule of law in contemporary conditions.

1. Наука кримінального права вивчає закономірності появи та регулювання правовідносин між індивідом і суспільством, що виникають внаслідок учинення кримінальних правопорушень. Ця наука є складовою загальної юридичної науки та представляє собою злагоджену систему науково-правових поглядів, ідей та уявлень про теорію й практику криміналізації та пеналізації, звільнення від кримінальної відповідальності й покарання, перспективи розвитку, історію національного кримінального права і права зарубіжних країн. Водночас науку кримінального права слід відрізнити від кримінального права як сукупності юридичних норм, що є правовою формою системи законів, якими врегульовано зазначені правовідносини.

2. Самостійність науки кримінального права є загальновідомою. Водночас вона реалізує свої завдання не відокремлено, а у зв'язку з іншими фундаментальними та прикладними науками, й не тільки суто юридичними. Умовно зв'язки науки кримінального права з іншими науками можна диференціювати за певними ознаками, у тому числі ієрархічними.

По-перше, це науки, виникнення та генеза яких обумовили формування кримінального права саме як самостійної науки. До таких наук можна віднести світоглядні, зокрема, філософію права.

По-друге, юридичні науки, складовою системи яких є наука кримінального права (зокрема, ті, що досліджують цивільне, сімейне, адміністративне, господарське право тощо).

По-третьє, науки, виникнення та формування яких у самостійні науки стало результатом генеза науки кримінального права. Йдеться про науки, які, так би мовити, відбрунькувалися від цієї науки (наприклад, науки кримінального процесу, кримінально-виконавчого права, кримінологія, криміналістика, судова психологія та медицина, судова статистика тощо).

3. Одним з основних завдань науки кримінального права є сприяння реалізації конституційної доктрини (керівних принципів) кримінального права. На нашу думку, в процесі дослідження змісту та суті елементів

цієї доктрини доцільно застосовувати підхід, згідно з яким відповідність кримінального закону конституційним положенням треба оцінювати принаймні на трьох рівнях конституційно-правового впливу на зміст кримінально-правових норм.

Перший рівень – це норми, що мають принципове значення для правового регулювання всього комплексу суспільних відносин, які мають юридичну природу. Вони перш за все знайшли своє закріплення в розділі I Конституції України «Загальні засади», а також у розділі II «Права, свободи та обов’язки людини і громадянина». До таких норм, наприклад, можна віднести такі: Україна – суверенна, демократична, соціальна правова держава (ст. 1); людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави (ст. 3) тощо.

Другий рівень конституційно-правового впливу становлять норми, що мають значення для галузевого правового регулювання охоронюваних суспільних відносин. Це, наприклад, такі положення, що знайшли своє відображення у таких статтях Конституції України: звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується (ч. 3 ст. 8); не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками (ч. 2 ст. 24); ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом (ч. 2 ст. 29); кожному гарантується право знати свої права і обов’язки (ч. 1 ст. 5 7) тощо.

Вочевидь, що ці конституційні положення зобов’язують законодавця встановити в окремих галузях охоронювані норми, в тому числі й у кримінальному праві, які передбачали б відповідальність за вчинення відповідних правопорушень.

Нарешті, *третій рівень* впливу – це конституційно-правові норми, які створюють безпосередню базу для кримінально-правового регулювання суспільних відносин між державою та кримінальними правопорушниками.

Так, згідно з п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України виключно законами визначаються діяння, які є злочинами, та відповідальність за них. При цьому держава повинна виходити з того, що кожна людина має невід’ємне

право на життя (ст. 27); ніхто не може бути підданий катуванню, жорсткому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню (ч. 2 ст. 28), жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим досліддам (ч. 3 ст. 28); закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи (ч. 1 ст. 58); ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні накази та розпорядження (ч. 1 ст. 60); ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (ч. 1 ст. 61) особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у визначеному законом порядку і встановлено обвинувальним вироком суду (ч. 1 ст. 62), тощо.

4. Будь-який із зазначених керівних принципів є важливим та заслуговує на окреме детальне дослідження. Однак вважаємо за доцільне зупинитися на дослідженні одного з них, який, на наш погляд, є фундаментальним принципом функціонування сучасного державно-організованого суспільства саме в аспекті викликів сьогодення. Йдеться про принцип верховенства права, який згідно з Конституцією визнається і діє в Україні (ч. 1 ст. 8).

5. За правовою позицією Конституційного Суду України, сформульованою у Рішенні від 2 листопада 2004 р., «верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема, у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема, норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України»¹.

Таким чином, можна констатувати, що конституційний принцип верховенства права виходить із визнання первинності конституційного регу-

¹ Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп у справі про призначення судом більш м'якого покарання // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 45. – Ст. 2975.

лювання. За своїм змістом цей принцип включає в себе, зокрема, гарантування відповідності чинного законодавства закріпленим у Конституції правовим цінностям, у тому числі шляхом конституційного контролю з боку Конституційного Суду України. Звідси випливає методологічний висновок про те, що встановлення відповідності кримінального закону Конституції України повинно ґрунтуватися на конституційних положеннях, що стосуються не тільки сфери публічного охоронюваного права, а й усіх конституційно-правових приписів, узятих у системній єдності.

6. Згідно з ч. 2 ст. 92 Конституції України виключно законами визначаються діяння, які є злочинами, та відповідальність за них (п. 22). Це є свідченням пріоритетності кримінального закону, що має на меті створення бази для єдності та внутрішньої узгодженості всієї системи правових норм у галузі кримінального права.

Однак судова практика, у тому числі практика Конституційного Суду України, показує, що сучасна вітчизняна система норм кримінального права ще далека від ідеалу. Положення прийнятих парламентом законів у галузі кримінального права нерідко суперечать принципу правової визначеності, а інколи й певним положенням Конституції України.

Отже, на практиці з об'єктивних та частіше суб'єктивних причин має місце ситуація, наявність якої *de facto* нівелює принцип верховенства права як найпотужнішого правового ідеалу, визнаного всім демократичним світом. Це, безумовно, породжує проблеми, вирішення яких, на наш погляд, потребує залучення вітчизняного наукового потенціалу у галузі кримінального права.

По-перше, це проблеми, пов'язані з науковим визначенням поняття кримінального правопорушення, зокрема, його поділу на злочин та кримінальний проступок залежно від ступеня тяжкості наслідків цього суспільно небезпечного діяння, як це пропонується деякими науковцями та парламентарями.

По-друге, це визначення поняття кримінальної відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень в аспекті дотримання одного з найважливіших критеріїв принципу верховенства права – справедливості. «Зазвичай, – наголосив Конституційний Суд України в уже згаданому Рішенні, – справедливості розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню. У сфері реалізації права справедливості проявляється, зокрема, у рівності всіх перед

законом, відповідності злочину і покарання, цілях законодавця і засобах, що обираються для їх досягнення»¹.

По-третє, це домірність покарання та форм його виконання, а також їх відповідність сучасним міжнародним стандартам та викликам сьогодення.

По-четверте, це питання відповідності принципу верховенства права такого правового феномена, як звільнення особи від кримінальної відповідальності, зокрема, шляхом амністії (як превентивної (до винесення вироку), так і наступної (після набуття вироком законної сили), у тому числі так званої індивідуальної).

По-п'яте, дотримання принципу верховенства права при здійсненні заходів щодо нейтралізації наслідків кримінальної відповідальності, зокрема, погашення судимості, реабілітації незаконно засудженого тощо.

7. Наукове дослідження цих проблем та напрацювання відповідних рекомендацій, на наш погляд, є нагальною та невідкладною потребою сьогодення, оскільки останні події в Україні гостро поставили питання протидії таким колись нехарактерним для нашого суспільства порушенням принципу верховенства права, як масові заворушення, захват адміністративних установ та блокування їх діяльності, узурпація владних повноважень, створення незаконних збройних формувань, сепаратистська та терористична діяльність тощо.

При цьому слід констатувати, що реакція законодавця на ці негативні явища здійснюється за принципом *post factum*, а заходи, які вживаються правоохоронними та судовими органами на підставі чинного законодавства, виявилися малоефективними.

8. На завершення треба зазначити, що вказаний перелік проблем науки кримінального права, які впливають із необхідності забезпечення принципу верховенства права, безумовно, є неповним.

Головною метою цієї публікації є спроба звернути увагу на необхідність оперативного реагування на виклики сьогодення з позицій верховенства права. Лише завдяки поєднанню наукової думки та законодавчої і правозастосовної діяльності вбачається можливим ефективно протидіяти тим негативним явищам, які становлять реальну загрозу не лише реалізації гарантованих Конституцією України прав і свобод людини і громадянина, а й самому існуванню України як незалежної і суверенної, правової, демократичної та соціальної держави.

¹ Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп у справі про призначення судом більш м'якого покарання // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 45. – Ст. 2975.